

स्वच्छ प्रतिस्पर्धाको प्रवर्द्धनमा क्षेत्रगत नियमनकर्ताको भूमिका

आर्थिक क्रियाकलापहरूमा राज्यको संलग्नतालाई कम गरी निजी क्षेत्रको सहभागिता क्रमशः वृद्धि गराई अर्थतन्त्रलाई बजारमा आधारित बनाउने नीति प्रायशः विश्वका सबै राष्ट्रले अख्तियार गर्न थालेका छन्। यस्तो अवस्थामा बजार संयन्त्रलाई सुचारुरूपले संचालन हुन दिन र गैरकानूनी व्यापारिक क्रियाकलापहरूलाई नियन्त्रण गरी स्वच्छ उद्यमी, व्यवसायी तथा सर्वसाधारण उपभोक्तालाई संरक्षण दिन नियमन र नियमनकारी निकायको आवश्यकता पर्दछ। नेपालमा पनि यहि अवधारणाअनुसार सेवा वा आर्थिक क्रियाकलापको प्रकृतिको आधारमा केही क्षेत्रगत नियमनकर्ताको व्यवस्था गरेको पाइन्छ जसमा विशेषतः नागरिक उड्डयन प्राधिकरण, दूरसंचार प्राधिकरण, विद्युत प्राधिकरण, नेपाल राष्ट्र बैंक, बीमा समिति, धितोपत्र बोर्ड आदि छन्। स्वच्छ प्रतिस्पर्धाको प्रवर्द्धनमा यी नियमनकर्ताहरूको ठूलो भूमिका रहने हुँदा यो जानकारी पत्रमा यसलाई सन्दर्भ सहित चर्चा गरिएको छ।

विश्व आर्थिक विकासको क्रममा विभिन्न सिद्धान्त र ढाँचाहरू प्रतिपादन भएका छन्। यी सिद्धान्त र ढाँचाहरूको मतान्तरको एउटा मूल विषय भनेको आर्थिक क्रियाकलापमा सरकारको संलग्नता हो। सन् १९३० को दशकको व्यापक मन्दी र दोस्रो विश्वयुद्ध पश्चात् विश्वका बहुसंख्यक मुलुकहरूमा छाएको मन्दीबाट अर्थतन्त्रलाई सुधार गर्न आर्थिक क्रियाकलापमा सरकारी क्षेत्रको संलग्नतालाई विस्तार गरियो। तर सन् १९८० को दशकदेखि विश्व आर्थिक परिदृष्यमा खुल्ला र उदार आर्थिक नीति हावी हुन थाल्यो। जसले सरकारको आर्थिक क्रियाकलापहरूमा हुने संलग्नता क्रमशः हटाउँदै निजी क्षेत्रको सहभागितामा वृद्धि गराउने र अर्थतन्त्रलाई बजारमा आधारित बनाउने नीतिलाई अख्तियार गर्‍यो।

मिश्रित अर्थव्यवस्था अपनाउँदै आएको नेपालको विद्युत, संचार, पानी जस्ता सार्वजनिक उपयोगिताको क्षेत्रमा मात्र होइन वस्तु र सेवाहरूको उत्पादन तथा विक्री गर्ने व्यवसायमा समेत सरकारको संलग्नता रही आएको थियो र कतिपय सेवा तथा क्षेत्रमा अद्यापि कायमै छ। तथापि विश्व आर्थिक परिदृष्यमा भएको परिवर्तनले नेपाल पनि अछुतो रहन सकेन। सरकारी क्षेत्रभन्दा निजी क्षेत्र कुशल हुन्छ र सीमित साधनहरूको बाँडफाँड बजार संयन्त्रबाट बढी कुशलतापूर्वक हुन सक्छ भन्ने मान्यता अनुसार नेपालमा आर्थिक वर्ष २०४३/४४ मा अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोष र विश्व बैंकको संयुक्त सहयोगमा सञ्चालित संरचनागत समायोजन कार्यक्रम मार्फत् उदारीकरण र निजीकरणको प्रक्रियाको थालनी गरियो। देशमा बहुदलीय व्यवस्थाको पुनर्स्थापनापछि यो नीति तथा कार्यक्रमले भन्ने तीव्र गति लियो।

बजार अर्थव्यवस्थाका पक्षपातीहरू आर्थिक उदारीकरण र निजीकरणको कारणबाट प्राप्त हुने कुशलताको लाभ लगानीकर्ता तथा उपभोक्ताका साथै सबैले पाउने विश्वास गर्दछन्। तर कतिपय विद्वानहरू यो कुरालाई नकार्दै सबैलाई लाभ हुने भनेको पूर्ण प्रतिस्पर्धाको अवस्थामा मात्र सम्भव हुन्छ, जुन एउटा सैद्धान्तिक र आदर्श परिकल्पना मात्र हो भन्ने विचार राख्दछन्। बजार अर्थतन्त्रमा पनि प्रतिस्पर्धाको गतिमा अवरोध ल्याउने अनेक विसंगतिहरू उत्पन्न हुन सक्छन्। आर्थिक क्रियाकलापहरूको आधारमा विद्युत, दूरसंचार, हवाई सेवा जस्ता क्षेत्रहरूमा प्राकृतिक एकाधिकारको अवस्था सिर्जना हुन सक्छ। पूर्ण, भरपर्दो र निःशुल्क सूचनाको अभावमा उपभोक्ताहरू विकल्पको छनौट गर्न नसक्ने हुन सक्छन्। यस्तो अवस्थामा व्यवसायीहरूले आपसी मिलोमतो समेत गरेर उपभोक्ताहरूलाई पूर्ण प्रतिस्पर्धाको लाभबाट वञ्चित गर्न सक्छन्। यिनै कारणहरूले गर्दा बजार अर्थतन्त्रमा पनि बजार संयन्त्रलाई सुचारुरूपले संचालन हुन दिन नियमन र नियमनकारी निकायको आवश्यकता पर्दछ।

सावकीर्ति पत्र

BRIEFING PAPER

पो.ब.नं. १९३६६
२५४ लाम्टाङ्गिन मार्ग
बालुवाटार, काठमाडौं, नेपाल
फोन: ९७७-१-४४१५८२४, ४४४४४३८
फ्याक्स: ९७७-१-४४४४५७०
ईमेल: sawtee@sawtee.org
वेबसाइट: www.sawtee.org

नियमन के, किन २ कसरी

के	किन	कसरी*
प्रतिस्पर्धा नियमन	व्यावसायिक संस्थाहरूको समष्टिगत कुशलता बढाउन र उपभोक्ताहरूलाई ती संस्थाहरूको प्रतिस्पर्धा विरोधी व्यवहारबाट सुरक्षित गर्न ।	प्रतिस्पर्धा नीति, कानूनहरू र नियमन निकाय ।
स्वास्थ्य नियमन	स्वास्थ्यमा पर्ने घातक प्रभावबाट उपभोक्ताहरूलाई बचाउन ।	जनस्वास्थ्य कानून र स्वास्थ्य नियमन निकायहरू, उपभोक्ता कानून र उपभोक्ता अदालतहरू
सुरक्षा नियमन	उपभोक्ता र उत्पादन कार्यमा संलग्न कामदारहरूको सुरक्षा निश्चित गर्न	उपभोक्ता कानून र उपभोक्ता अदालतहरू, श्रम कानून र श्रम अदालतहरू
गुणस्तर नियमन	वस्तु वा सेवाको गुणस्तर निश्चित गर्न	प्रत्याभूति कानूनहरू र उपभोक्ता अदालतहरू
वातावरणीय नियमन	उत्पादन र उपभोगबाट वातावरणमा पर्नसक्ने प्रतिकूल प्रभावलाई बचाउन	वातावरणसम्बन्धी कानूनहरू र निकाय ।

* यी केही दृष्टान्तहरू मात्र हुन् र यसबाट दक्षिण एशियाका मुलुकहरूको विद्यमान अवस्था प्रतिबिम्बित नहुन पनि सक्छ ।

स्रोत: Rajkarnikar and Adhikari (2000), Liberalisation and Regulatory Reform in South Asia, SAWTEE, Kathmandu.

बजार शंयन्त्र २ क्षेत्रगत नियमनकर्ता

सामान्यतया नियमन भन्नाले सरकार वा अधिकार प्राप्त निकायले व्यवसाय संचालनको सम्बन्धमा विभिन्न शर्तहरू तोक्ने कार्यलाई बुझाउँदछ । यस्तो शर्तहरूको कार्यान्वयन कानून, नियम वा निर्देशनहरू मार्फत गरिन्छ । परम्परागत रूपमा नियमनको कार्यक्षेत्र आर्थिक शक्तिलाई केन्द्रीकृत हुन नदिने, मूल्य निर्धारण र बजारमा व्यवसायको प्रवेशमा मात्र सिमित थियो अर्थात नियमनकर्ताले आफ्नो नियमन मार्फत् कुनै वस्तु र सेवाको उचित मूल्य कायम गर्ने र कुनै व्यवसायलाई संचालनमा आउन दिने वा नदिने मात्र उद्देश्य राखेको हुन्थ्यो । तर अहिले नियमनको कार्यक्षेत्र भित्र वस्तु र सेवाको मूल्यको साथै प्रतिस्पर्धा, उपभोक्ताको स्वास्थ्यमा पर्ने प्रभाव, सुरक्षा, गुणस्तर, लगानी वृद्धि, औद्योगिक विकास, सुरक्षित तथा स्तरीय वस्तु र सेवाको उत्पादन र उपलब्धता लगायत उत्पादकहरूको आयमा सिमांकन आदि कुराहरू पनि समावेश हुने गरेका छन् । (हेर्नुहोस् तालिका: १)

वास्तवमा यसरी हेर्दा समयान्तरमा नियमनको उद्देश्य पनि फरक र फराकिलो हुँदै आएको छ । अब यो पनि महसूस भैसकेको छ कि नियमन प्रतिस्पर्धा निरोधक होइन बरु यसको परिपुरक हो । नियमनले प्रतिस्पर्धालाई प्रवर्द्धन गर्न सक्छ र गर्नु पनि पर्दछ । त्यस्तै नियमनले वस्तु र सेवाको उपलब्धतालाई सुपथ, सरल र सहज बनाउनु पर्दछ । वास्तवमा नियमन-कर्तालाई बजारमा आधारित क्रियाकलापको एउटा महत्वपूर्ण अंग मानिन्छ (भट्टाचार्य र पटेल, २००३) ।

नियमनकर्ताको हैसियत २ भूमिका

बजारमा स्वच्छ प्रतिस्पर्धा कायम गरी लगानीकर्ता तथा उपभोक्ताको संरक्षण गर्नमा नियमनकर्ताको ठुलो भूमिका रहने हुन्छ । यस सन्दर्भमा नियमनकर्ताको भूमिका कस्तो हुन्छ भन्ने कुरा उसको कानूनी हैसियत कस्तो छ भन्ने कुराले निक्यौल गर्ने हुन्छ । यदि कुनै नियमन निकायहरूमा बढी सरकारी हस्तक्षेप वा नियन्त्रणमा रही स्वतन्त्र छैन भने त्यो नियमन निकायले प्रभावकारी भूमिका खेल्न सक्दैन र नियमनकर्ताको क्षमतालाई समेत घटाउँछ । यसको विपरीत सरकारी हस्तक्षेप वा नियन्त्रण विनाको स्वतन्त्र नियमन निकायले प्रभावकारी भूमिका खेल्न सक्छ र नियमनकर्ताको क्षमतालाई समेत बढाउँछ । नेपालमा विभिन्न ऐनअर्न्तगत नियमन निकायहरू स्थापना गरिएका छन् । (हेर्नुहोस् तालिका: २)

तालिका: २

नियमन निकायहरूको स्थापना २ सम्बन्धित कानून

निकाय	स्थापना (विसं)	सम्बन्धित कानून
नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरण	२०५५	नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरण ऐन २०५३
नेपाल दूरसंचार प्राधिकरण	२०५४	दूरसंचार ऐन २०५३
नेपाल राष्ट्र बैंक	२०१३	नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन २०५८
बीमा समिति	२०२५	बीमा ऐन २०२५
धितोपत्र बोर्ड नेपाल	२०४०	धितोपत्र कारोबार ऐन २०४०
नेपाल विद्युत प्राधिकरण	२०४८	नेपाल विद्युत प्राधिकरण ऐन, २०४८

सरकारी क्षेत्रको एकाधिकारभन्दा निजी क्षेत्रको एकाधिकार घातक हुने भएकोले आर्थिक उदारीकरणको साथै नियमनको व्यवस्थालाई पनि सुदृढ गरिनु अत्यावश्यक हुन्छ। सोहिनुसार, नेपालमा पनि वित्तीय एवं दूरसंचार क्षेत्रको उदारीकरण र उड्डयनको क्षेत्रमा खुल्ला आकाश नीतिको अनुसरणको साथै नयाँ ऐनको व्यवस्था वा भइरहेको ऐनहरूको संशोधनको माध्यमबाट नियमनको व्यवस्थालाई सुदृढ बनाइएको छ। नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०१२ लाई नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ (हाल नेपाल राष्ट्र बैंक अध्यादेश २०६१ मा संशोधित) बाट प्रतिस्थापन गर्नु पूर्व नेपाल राष्ट्र बैंकको नियमन क्षमता कानूनी रूपले कमजोर थियो। त्यस्तै बीमा ऐन, २०२५ र धितोपत्र कारोबार ऐन, २०४० मा गरिएको संशोधनले पनि सम्बन्धित क्षेत्रको नियमनलाई सुदृढ पारेको छ। नागरिक उड्डयन र दूरसंचारको क्षेत्रमा निजी क्षेत्रलाई संलग्न गराउनु पूर्व दूरसंचार ऐन, २०५३ र नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरण ऐन लागू गरी सम्बन्धित क्षेत्रको नियमनका लागि कानूनी पूर्वाधार खडा गरी तिनै ऐनअर्न्तगत नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरण र नेपाल दूरसंचार प्राधिकरणको स्थापना गरिएका छन्। त्यस्तै विद्युत ऐन, २०४८ आउनु पूर्व विद्युत क्षेत्रमा नेपाल विद्युत प्राधिकरणको एकाधिकार थियो। तर यो ऐनले विद्युत उत्पादन, प्रसारण र वितरणलाई स्वदेशी तथा विदेशी लगानीकर्ताहरूलाई समेत खुल्ला गरेको छ।

नियमन व्यवस्था प्रभावकारी हुन यसको संरचनामा व्यवसायिक क्षमताको पनि आवश्यकता पर्दछ। नेपालका प्रायःजसो सबै नियमन निकायहरूको सञ्चालक समितिमा सरकार, निजी क्षेत्र र व्यवसायिक दक्षहरूबाट समेत प्रतिनिधित्व गराउने गरिएको पाइन्छ। नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरणको सञ्चालक समितिमा सेवा प्रदायक हवाई सेवा कम्पनीहरूलाई समेत प्रतिनिधित्व गराएको पाइन्छ। त्यस्तै बीमा समितिको सञ्चालक समितिमा विमित ग्राहकको समेत प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था रहेको छ। तर दूरसंचार प्राधिकरणमा भने दूरसंचार सेवासँग सम्बन्धित प्राविधिक, प्रशासनिक, बजार व्यवस्थापन, लेखा तथा लेखा परीक्षण वा कानूनी क्षेत्रमा अनुभव भएकाको मात्र प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था गरिएको छ। यसका अतिरिक्त प्राधिकरणले आवश्यक देखेमा बाह्य विशेषज्ञलाई पर्यवेक्षकको रूपमा मात्रै बैठकमा आमन्त्रण गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ। यद्यपि सबै सञ्चालक समितिहरूमा सरकारी प्रतिनिधिहरूकै बाहुल्यता रहने गरिएको छ।

विद्युत महसुल निर्धारण नियमावली, २०५० अनुसार विद्युत महसुल निर्धारणको लागि अध्यक्ष लगायत सात जना सदस्यहरू रहने एउटा

आयोग गठन हुने प्रावधान छ जसको सदस्यहरूको कार्यावधि तीन वर्ष कायम गरिएको छ। उक्त आयोगको संरचना हेर्दा गैर-सरकारी व्यक्तिहरूकै बाहुल्यता रहेको छ जसबाट यसमा सरकारी हस्तक्षेपको गुंजायस कम हुने देखिन्छ तर आर्थिक श्रोतका निमित्त फेरी श्री ५ को सरकारमा नै निर्भर रहनुपर्ने बाध्यताले हस्तक्षेपको सम्भावनालाई प्रवल बनाएको छ। तसर्थ नियमन निकायहरू स्वायत्त संस्थाका रूपमा स्थापना भए पनि सरकारबाट प्रभावित छन्। उदार नीति अनुसार स्वतन्त्रतापूर्वक उनीहरूले आफ्नो नियमन कार्यलाई अगाडि बढाउन सकेको देखिदैन। विभिन्न नियमन निकायहरूको सञ्चालक समितिको संरचनागत स्वरूप तालिका ३ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ३ मा उल्लेखित सबै नियमन निकायहरू स्वायत्त निकाय हुन्। तर तिनीहरूको स्वायत्तताको मात्रा समान छैन। कुनै पनि निकायको स्वायत्तता वा स्वतन्त्र रूपले काम गर्ने क्षमता त्यस निकायको सञ्चालक समितिको गठन, त्यसको कार्य अवधि र विघटन र अवकासका कुराहरूबाट पनि निर्धारित हुने गर्दछ। यी कुराहरू सबै नियमन निकायहरूमा समान देखिदैन। उदाहरणार्थ नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ अनुसार यसका सञ्चालकहरूलाई तोकिएको अवस्थामा बाहेक सञ्चालक समितिबाट कार्यावधि पूरा नहुँदै हटाउन सकिदैन तर बीमा ऐन २०४८ अनुसार बीमा समितिमा सञ्चालकहरू श्री ५ को सरकारले आवश्यक ठानेमा कुनै पनि बेला हेरफेर हुन सक्छन्।

त्यस्तै सबै नियमन निकायहरू स्वायत्त भएपनि उनीहरूको आर्थिक हैसियत समान छैन। कतिपय निकायहरू स्वआर्जनमा उभिन सक्षम नहुनाले सरकारी अनुदानमा भर पर्नुपर्ने अवस्था छ भने कतिपय निकायहरूलाई सरकारी अनुदानको आवश्यकता छैन। जस्तो धितोपत्र बोर्ड नेपाल सरकारी अनुदानबाट चलेको छ भने नेपाल राष्ट्र बैंकको त्यस्तो अवस्था छैन। नियमन निकायहरू सरकारी अनुदान माथि जति निर्भर हुन्छन् र ती निकायहरूमा सरकारी प्रतिनिधित्व जति बढी हुन्छ, त्यसैअनुरूप सरकारी हस्तक्षेप बढ्ने र कर्मचारीतन्त्रको प्रवृत्ति हुर्कने भई नियमनकारी निकाय

तालिका: ३

सञ्चालक समितिको संरचना र प्रतिनिधित्व

प्राधिकरण	सरकारी क्षेत्र	निजी क्षेत्र	उपभोक्ता	व्यावसायिक दक्ष	सेवा प्रदायक	जम्मा
नेपाल नागरिक उड्डयन	४	१		१	२	८
नेपाल दूर संचार	५					५
नेपाल राष्ट्र बैंक	४			३		७
बीमा समिति	३		१	१		५
धितोपत्र बोर्ड नेपाल	५	१		१		७
विद्युत प्राधिकरण (महसुल निर्धारण आयोग)	३	१	१	१	१	७

प्रभावित हुने सम्भावना पनि बढी हुन्छ। यद्यपि नियमन निकायको सञ्चालक समितिमा सरकारी उच्च ओहदाको प्रतिनिधित्वले यसको ओजन बढ्ने भई यदाकदा समस्या सुल्झाउनमा सहयोग पुग्ने पनि हुन्छ।

प्रतिस्पर्धा २ नियमनकर्ता

व्यवसायबाट अनुचित फाइदा लिन खोज्नेहरूबाट आम जनताको हित संरक्षण गर्न बजार अर्थतन्त्रमा प्रतिस्पर्धाको आवश्यकता पर्दछ। सरकारी वा निजी व्यवसायिक संस्थाहरूको प्रतिस्पर्धा विरोधि क्रियाकलापहरू रोक्न प्रतिस्पर्धा कानून पनि बनाइन्छ। नेपाल पनि प्रतिस्पर्धा कानून लागू गर्ने प्रक्रियामा रहेको छ। विश्व व्यापार संगठनको सदस्यता लिने क्रममा नेपालले राष्ट्रियस्तरमा एउटा प्रतिस्पर्धा कानून निर्माण गर्ने प्रतिबद्धता समेत विश्व व्यापार संगठन समक्ष जाहेर गरिसकेको हुँदा निकट भविष्यमा नै यो कानून कार्यान्वयनमा आउने अपेक्षा गर्न सकिन्छ। वास्तवमा यो ऐनको मस्यौदा प्रकाशमा पनि आइसकेको छ।

सारमा भन्नुपर्दा कुनै पनि प्रतिस्पर्धा नीति वा कानूनको उद्देश्य भनेको मुलुकको व्यवसायिक जगतमा स्वच्छ प्रतिस्पर्धाको वातावरण हुर्काउनु हो। यसको निमित्त व्यापारिक गठबन्धन, मिलोमतोपूर्ण ठेक्का, सिन्डिकेट प्रणाली, मिश्रित बिक्री, पुनर्बिक्री मूल्य निर्धारण, मूल्यमा भेदभाव, दुरासयपूर्ण मूल्य निर्धारण, अवाञ्छित लाभ आदि जस्ता प्रतिस्पर्धा विरोधी कार्यहरूको नियन्त्रण गर्नु हो। साथै त्यस्ता अनुचित कार्य गर्नेलाई दण्ड दिने र त्यसबाट पिडितलाई क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गर्नु पनि हो। प्रतिस्पर्धाको प्रवर्द्धनले सहि ढंगले साधन परिचालनमा पनि सघाउ पुऱ्याउँछ।

क्षेत्रगत नियमनको उद्देश्य पनि आ-आफ्नो क्षेत्रको स्वस्थ विकास गरी सरोकारवाला सबैलाई लाभ पुऱ्याउनु हो, जसअर्न्तगत प्रतिस्पर्धा विरोधी क्रियाकलापहरूबाट उपभोक्ताहरूलाई बचाउनु पनि पर्दछ। यसरी प्रतिस्पर्धा र नियमन आपसमा परिपूरक छन्। प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धनको निमित्त गठन हुने प्रतिस्पर्धा आयोग र क्षेत्रगत नियमनकर्ताहरू पनि आपसमा परिपूरक हुन्। त्यसैले यिनीहरूबीच सहयोगीको भूमिका हुनु पर्दछ। यिनीहरूको आपसी कार्यक्षेत्र र सम्बन्ध स्पष्ट रूपमा परिभाषित हुनु पर्दछ। अन्यथा कार्यमा दोहरोपन आउने मात्र होइन विवाद पनि उत्पन्न हुन सक्छ। यदि प्रतिस्पर्धा आयोग र क्षेत्रगत नियमनकर्ताहरूको अधिकार क्षेत्र स्पष्ट रूपमा किटान गरिएन भने आयोगले आफ्ना अधिकांश समय यी निकायहरूसँगको द्वन्द्व व्यवस्थापनमा खर्च गर्नु पर्ने हुँदा आयोगले नियमन निकायसँग समन्वयात्मक ढङ्गले काम गर्न सक्ने प्रावधान प्रतिस्पर्धा ऐनमा स्पष्टसँग राखिनु जरुरी छ (अधिकारी, २०६१)।

क्षेत्रगत नियमनकर्ताहरूको स्थिति

यस खण्डमा क्षेत्रगत नियमनकर्ताहरूको सबल र कमजोर पक्षहरूको बारेमा चर्चा गरिएको छ। सबल पक्ष र कमजोरीहरूका दृष्टिकोणले सबै नियमनकर्ताहरूको स्थिति समान छैन।

कमजोर नियमन व्यवस्थाको शिका? सहकारीमा पैसा जम्मा गर्नेहरू

सहकारी ऐन, २०४८ को दफा २६ ले सहकारी संस्थाहरूले सर्वसाधारणबाट निक्षेप संकलन गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ भने साविक नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०१२ को दफा २२ (घ) अनुसार कसैले पनि नेपाल राष्ट्र बैंकको स्वीकृति बिना निक्षेप स्वीकार गर्न नसक्ने व्यवस्था थियो। वित्तीय क्षेत्र सुधारको क्रममा ऐनको यही दफालाई आधार मानी नेपाल राष्ट्र बैंकले सहकारी संस्थाहरूलाई वित्तीय मध्यस्थकर्ताको काम गर्न स्वीकृति दिनुको साथै त्यस्ता सहकारी संस्थाहरूको नियमन, निरीक्षण र सुपरिवेक्षण गर्ने काम पनि २०५० को दशकदेखि गर्न थाल्यो। जुन स्वस्थ वित्तीय बजारको विकासमा एउटा सकारात्मक कदम थियो। यति हुँदाहुँदै पनि कतिपय सहकारी संस्थाहरूले नेपाल राष्ट्र बैंकको स्वीकृति नै नलिई केवल सहकारी ऐनको उपरोक्त दफाको आधारमा धमाधम निक्षेप संकलन गरिरहेका छन्। वास्तवमा सहकारी ऐनले सहकारी संस्थाहरूले निक्षेप संकलन गर्न पाउँछ भन्नुको अर्थ सम्बन्धित निकायबाट आवश्यक स्वीकृति लिएर मात्र निक्षेप संकलन गर्न पाउँछ भन्ने हो। तर नेपाल राष्ट्र बैंक आफूलाई त्यस्तो नियन्त्रण गर्न सक्ने अधिकार हुँदाहुँदै पनि निक्षेप स्वीकार गर्न वित्तीय मध्यस्थकर्ताको काम गर्ने सम्पूर्ण सहकारी संस्थाहरूलाई आफ्नो नियमनको जालोमा ल्याउनेतर्फ लागेन र त्यतिकै छोडिदिएको छ। अर्कोतर्फ सहकारी संस्थाहरूको नियमनकर्ता सहकारी विभागले सहकारी ऐनलाई नै सर्वोच्च ठान्यो र नेपाल राष्ट्र बैंकको नियमन, निरीक्षण र सुपरिवेक्षणलाई समेत समन्वयात्मकरूपमा उपयोग गरी स्वस्थ सहकारीको विकास गर्नेतर्फ ध्यान दिएन। सहकारी विभागको नियमन संयन्त्र कमजोर हुनुका साथै दक्ष जनशक्तिको पनि अभाव रहेको छ र उसले आफ्नो नियमनलाई प्रभावकारी बनाउन सकेको छैन। परिणामतः सहकारी संस्थाहरूको असफलता र गैरकानूनी क्रियाकलापबाट सर्वसाधारण जनता प्रत्यक्ष मारमा परिरहेका छन्।

नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरण ऐन, २०५३ ले नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरणलाई हवाई सेवा प्रदायक व्यवसायिक संस्थाहरूको नियमन गर्ने अधिकार प्रदान गरेको छ। हवाई सेवा प्रदायक व्यवसायिक संस्था खोल्न दिने र बन्द गराउने वा निलम्बन गर्ने कार्य समेत यस प्राधिकरणको अधिकार क्षेत्रभित्र परेको छ। हवाई सेवा प्रदान गर्ने व्यवसायिक संस्थाहरूको नियमनको साथै विमानस्थल संचालन, उड्डयनसम्बन्धी तालिम इत्यादि हवाई सेवाको आधारभूत कार्यहरू गर्ने जिम्मा पनि यसले पाएको छ। तसर्थ यसका आर्थिक स्रोत पनि प्रशस्त छन्। सरकारी बजेटमा नै भर पर्नुपर्ने अवस्था छैन। हवाई सेवा प्रदायक संस्थाहरूबाट विभिन्न प्रयोजनवापत पाउने शुल्कहरूको साथै विमानस्थल संचालनबाट हुने आम्दानी समेत प्राधिकरणको मूल आयस्रोत रहेका छन्।

विमानस्थल संचालनको व्यवसाय गर्न यस प्राधिकरणले स्वदेशी वा विदेशी निजी क्षेत्रका लगानीकर्ताहरूसँग संयुक्त लगानी गर्न सक्ने अधिकार पनि कानूनले प्रदान गरेको छ। प्राधिकरण स्थापना हुँदा साविक हवाई विभागका कतिपय दक्ष जनशक्ति पनि प्राधिकरणमा स्थानान्तरण हुँदै आएका छन्। यी कुराहरूलाई प्राधिकरणको सबल पक्षका रूपमा लिन सकिन्छ। तर अर्कोतर्फ यसबाट सरकारी कर्मचारीतन्त्रको प्रवृत्ति पनि सरेर आएको छ। सञ्चालक समितिमा सरकारी क्षेत्रको बाहुल्यताले राजनैतिक र सरकारी हस्तक्षेप रोक्न कठिन हुने अवस्था अद्यावधिक कायमै रहेको छ। यसलाई प्राधिकरणको कमजोर पक्ष मान्न सकिन्छ। साथै विमानस्थल सेवा संचालन गर्न चाहने लगानीकर्ताहरूको निमित्त यस सम्बन्धी वस्तुनिष्ठ प्रकृत्याको पनि अभाव महसूस गरिएको छ।

क्षेत्रगत नियमनकर्ताहरूमध्ये एउटा शक्तिशाली नियमनकर्ताको रूपमा नेपाल राष्ट्र बैंक देखिएको छ। नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन २०५८ लागू भएपछि कानूनीरूपमा यसको स्वायत्ततामा निकै वृद्धि भएको छ। आर्थिक दृष्टिकोणले पनि यो निकाय सक्षम छ, सरकारको बजेटमा भर पर्नु पर्दैन। यसको सञ्चालक समितिका अध्यक्ष वा कुनै पनि सदस्यलाई बिना कुनै अभियोग सरकारको स्वेच्छामा हटाउन वा अवकास दिन सकिँदैन। यस्तो अवस्थामा सरकारी वा राजनैतिक हस्तक्षेपलाई रोक्न सजिलो हुन्छ। भर्खरै २०६१ सालमा ल्याइएको अध्यादेशले त नेपाल राष्ट्र बैंकलाई यति शक्तिशाली बनाइएको छ कि बैंकहरूको लाइसेन्स रद्द गर्न सक्ने अधिकार समेत दिएको छ। त्यस्तै नेपाल राष्ट्र बैंकको नयाँ निर्देशनले बैंक खोल्नको लागि लगानीकर्ताले न्यूनतम एक अरब रुपैयाँ राख्नुपर्ने प्रावधान राखेको छ। भट्ट हेर्दा यो राम्रो देखिएतापनि यसबाट बैंक स्थापना गर्न चाहनेलाई प्रवेश मै व्यवधान पुऱ्याएको छ।

बीमा समिति, बीमा ऐन, २०२५ ले जन्माएको एउटा पुरानो निकाय हो जसलाई नियमनकारी निकायको एउटा सबल पक्षको रूपमा लिन सकिन्छ। देशमा उदारीकरणको प्रक्रिया सँगै बीमा ऐनलाई पनि समयानुकूल बनाउने क्रममा बीमा ऐन, २०४८ लागू भएपछि र त्यसमा बेलाबखतमा भएका आवश्यक संशोधन समेतबाट बीमा समितिलाई बीमा व्यवसायको नियमन गर्ने प्रशस्त अधिकार प्राप्त भएको छ। बीमा व्यवसाय तथा त्यससँग सम्बन्धित अभिकर्ता, सर्भेयर, बिमाङ्गी आदिको व्यवसाय संचालन गर्ने स्वीकृति दिने तथा आवश्यक परे निलम्बन गर्ने र खारेज गर्ने लगायत बीमा र सो सँग सम्बन्धित व्यवसाय सञ्चालनमा आवश्यक निर्देशन दिन सक्ने अधिकार बीमा समितिको अधिकार क्षेत्रभित्र पर्दछ। ऐनले प्रत्येक बिमकले प्रत्येक आर्थिक वर्षमा अधिराज्यभित्र आफूले बीमा व्यवसायबाट आमदानी गरेको कूल बिमा शुल्कको एक प्रतिशतका दरले हुन आउने रकम समितिलाई बुझाउनु पर्दछ। यसको साथै समितिले इजाजत पत्र दस्तुर, नवीकरण शुल्क आदिबाट पनि आमदानी गर्दछ। तसर्थ समिति सरकारी बजेट अनुदानमा निर्भर हुन नपर्ने कारणले वित्तीय रूपले सक्षम छ।

बीमा समितिको कमजोरी पक्षमा सरकारी वा राजनैतिक हस्तक्षेपको सम्भावनालाई लिन सकिन्छ किनभने यस समितिको अध्यक्ष वा सञ्चालकहरूलाई सरकारले चाहेमा जुनसुकै बेला हटाउन सक्ने व्यवस्था कानूनले नै गरेको छ।

धितोपत्र बोर्डका सञ्चालकहरूको आयु पनि सरकारको इच्छामा नै निर्भर गर्दछ। धितोपत्र कारोबार ऐनले नै सरकारले चाहेको जुनसुकै बेला सञ्चालकहरू हेरफेर गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ। आर्थिक दृष्टिकोणले धितोपत्र बोर्ड आफ्नै आमदानीमा उभिन सक्षम छैन। त्यसैले धेरै हदसम्म संस्था सरकारी अनुदानमा निर्भर रहनु परेको छ। धितोपत्र बजारमा विभिन्न अंगहरूको नियमन गर्न भने धितोपत्र कारोबार ऐनले धितोपत्र बोर्डलाई प्रशस्त अधिकार दिएको छ। जसअन्तर्गत धितोपत्र बजार र धितोपत्र व्यवसायीहरूलाई व्यवसाय सञ्चालनको स्वीकृति, खारेजी र दण्ड सजाय गर्ने अधिकार, धितोपत्रहरू सूचीकृत गर्ने कार्यका अतिरिक्त धितोपत्रहरू सूचीकृत गराउने व्यावसायिक संस्थाहरूलाई आवश्यक निर्देशन पनि दिन सक्ने अधिकार बोर्डलाई छ।

नियमनकर्ताको हैसियतले दूरसंचार प्राधिकरणले दूरसंचार सेवा प्रदायकहरूलाई स्वीकृति दिने, स्तरयुक्त सेवाका लागि तिनीहरूलाई निर्देशन दिने र आवश्यक शुल्क असुल गर्ने हैसियत राख्दछ। आफ्नो सञ्चालन खर्च यस्तै शुल्कहरूबाट व्यहोर्न प्राधिकरण सक्षम रहेको छ। दूरसंचार नियमावली, २०५८ मा भएको संशोधन अनुसार नेपाल दूरसंचार प्राधिकरणका अध्यक्ष तथा सञ्चालक हुने योग्यतामा कम्तीमा क्रमशः १० वर्ष र ७ वर्षको कार्य अनुभव र स्नातक हुनु पर्ने अनिवार्यता राखेको छ। नियमावलीको यस्तो प्रावधानले प्राधिकरणमा एउटा सक्षम सञ्चालक समितिको परिकल्पना गरेको छ, जसलाई एउटा सकारात्मक र सबल पक्ष मान्नु पर्दछ। तर, यसरी नियुक्त हुने सञ्चालकहरू भएतापनि यसको आयु पनि अन्ततः सरकारी इच्छामा नै भर पर्ने व्यवस्था हुनुलाई यसको कमजोर पक्ष मान्न सकिन्छ।

नेपालको दूरसंचार क्षेत्रमा प्रतिस्पर्धाको अवस्थालाई हेर्दा अद्यापि नेपाल टेलिकमको आधिपत्य देखिन्छ, तथापि केहि समय यता युनाइटेड टेलिकम लिमिटेडको उपस्थितिले दूरसंचार सेवालाई केही प्रतिस्पर्धात्मक बनाएको छ र नेपाल दूरसंचार प्राधिकरणको भूमिकालाई विस्तार गरेको छ।

विद्युत ऐन, २०४८ ले विद्युत उत्पादन, प्रसारण र वितरणलाई स्वदेशी तथा विदेशी लगानीकर्ताहरूको लागि समेत खुल्ला गरिए अनुसार साना ठूला निजी उत्पादक कम्पनीहरू पनि स्थापना भएका छन्। तथापि प्रसारण भने नेपाल विद्युत प्राधिकरणको राष्ट्रिय ग्रीडबाटै हुने गरेकोले विद्युत वितरणमा विद्युत प्राधिकरणकै एकाधिकार कायम छ। ऐनअन्तर्गत ल्याइएको विद्युत महसुल निर्धारण नियमावली, २०५० अन्तर्गत गठित विद्युत महसुल निर्धारण आयोगलाई जलविद्युत नीति, २०५८ ले नियमन संस्थाको रूपमा विकसित गर्ने कुरा उल्लेख गरेतापनि हालसम्म यसको कार्यक्षेत्र मूल्य निर्धारणमै सीमित देखिन्छ र व्यवहारमा नेपाल विद्युत प्राधिकरण नै सर्वसर्वा देखिन्छ।

वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा विद्युत सर्भेक्षण, उत्पादन, प्रसारण र वितरणको अनुमति विद्युत विकास केन्द्र मार्फत सम्बन्धित मन्त्रालयको सचिवले दिने गरेको छ भने विद्युतको गुणस्तर र ग्राहक हितका केही कुराहरू ऐनमै उल्लेख गरिएको छ। नेपाल विद्युत प्राधिकरणको अहिलेको भूमिका स्वयं सेवा प्रदायक भएकोले विद्युतको क्षेत्रमा नियमनकर्ता संस्थाको स्थापना नै भएको छैन भन्न सकिन्छ।

नियमनकर्ताहरूको क्रियाकलाप

नियमनकर्ताहरूको क्रियाकलापहरूलाई प्रवर्द्धनात्मक र नियमनकारी कार्यहरू गरी दुई वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ। जसअनुसार सम्बन्धित क्षेत्रको व्यवसायको नियमन गर्नुको साथै सो क्षेत्रको विकास गर्ने जिम्मेदारी पनि उनीहरूलाई सुम्पिएको छ। जस्तै: देशमा बैकिङ्ग व्यवसायको नियमनको साथै बैकिङ्ग प्रणालीको विकास गर्नु नेपाल राष्ट्र बैंकको जिम्मेवारी हो भने देशमा पूँजी बजारको नियमन गर्नुको साथै त्यसको विकास गर्नु धितोपत्र बोर्डको जिम्मेवारी हो।

राष्ट्रिय हवाई सेवा नीति, २०५० ले आन्तरिक र अन्तर्राष्ट्रिय वायुसेवा संचालनमा निजी क्षेत्रलाई समेत प्रोत्साहित गरी स्वस्थ प्रतिस्पर्धात्मक वायु सेवाको विकास गर्ने उद्देश्य राखेको छ। स्वस्थ प्रतिस्पर्धाको प्रवर्द्धन मुख्य रूपमा बजार प्रवेश, मूल्य नीति र प्रतिस्पर्धा विरोधी गतिविधिहरूको नियन्त्रणमा भर पर्दछ। सरकारले खुल्ला आकाशको नीति अपनाएपछि हवाई सेवा कम्पनीहरूको बजार प्रवेशमा केही खुकुलो गरिएको भएतापनि नयाँ वायुसेवा कम्पनीको स्थापना गर्न वायुसेवा प्रदायक संस्था शाही नेपाल वायुसेवा निगमको सिफारिश अनिवार्य चाहिने र वायुसेवाको भाडादर पनि सरकारबाटै नियन्त्रित गरिने जस्ता कानूनी प्रावधान अहिले पनि विद्यमानै छ। नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरणको कार्य प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धनमा भन्दा उड्डयन सुरक्षातर्फ केन्द्रित देखिन्छ।

नेपाल दूरसंचार ऐन, २०५३ ले नेपाल दूरसंचार प्राधिकरणको एउटा काम दूरसंचार सेवा र सुविधा सर्वसाधारण सबैलाई उपलब्ध गराउन त्यस्तो सेवा र सुविधा प्रदान गर्ने व्यक्तिहरू

बीच समन्वय र स्वस्थ प्रतिस्पर्धा हुने व्यवस्था गर्ने भनी स्पष्ट क्तिान गरेको छ। सन् २००४ देखि अन्तरदेशीय र अन्तर्राष्ट्रिय दूरसंचार सेवा लगायतका सम्पूर्ण दूरसंचार सेवा सञ्चालन गर्नका लागि पूर्ण प्रतिस्पर्धाको व्यवस्था गर्ने नीति अनुरूप आधारभूत टेलिफोन सेवा, मोबाइल टेलिफोन सेवा र दूरसंचारका अन्य अतिरिक्त सेवाहरूको व्यवसायमा समेत स्वदेशी र विदेशी निजी क्षेत्रलाई प्रवेश दिइएको भएतापनि विदेशी लगानीमा भने ८० प्रतिशतको सीमा रहेको छ।

तर, यसमा भएको एउटा प्रावधानले दूरसंचार सेवामा हुने प्रतिस्पर्धालाई ठाउँ तगारो हालेको देखिन्छ। जसअनुसार सेवाको निमित्त कुनै व्यवसायिक संस्थालाई अनुमति दिएपछि पाँच वर्षसम्म त्यही सेवाको निमित्त अर्कोलाई अनुमति नदिने व्यवस्था गरेर दूरसंचार सेवालार्थ सीमित गर्ने प्रयास गरेको छ। यति हुँदाहुँदै पनि ऐनले प्राधिकरणलाई दूरसंचार सेवाको मूल्य सीमालाई नियन्त्रणमा राख्ने अधिकार प्रदान गरेको कारणले सेवा प्रदायकले जथाभावी मूल्य बढाउन नसक्ने र नियमनकर्ताको स्वीकृति लिएर मात्र मूल्य निर्धारण गर्न सक्ने व्यवस्थाले बजार शक्तिको दुरुपयोग हुन सक्ने सम्भावनालाई न्यून बनाएको छ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले हालका वर्षहरूमा आफ्नो नियमनको कार्यलाई तिब्र रूपमा र कडाइका साथ अघि बढाएको छ। तर नियमनका यी कार्यहरू मूल रूपमा बैकिङ्ग व्यवसायको जोखिम न्यून गर्ने र बैकिङ्ग प्रणालीलाई सुदृढ गर्नेतर्फ अभिमुख भएको छ। उपभोक्ताहरूलाई तत्काल लाभ पुग्ने खालको नियमन कार्यमा पर्याप्त ध्यान पुग्न सकेको छैन। निक्षेप खाताको न्यूनतम मौज्जात, ब्याज निर्धारण विधि, विविध सेवा शुल्क आदिको व्यवस्था उपभोक्ताको पक्षमा नभएको आम गुनासोको विषय बनेको छ। बैंकहरूमा अत्यधिक तरलता हुँदा पनि केही बैंकहरू उच्च ब्याजअन्तर कायम गरी प्रशस्त नाफा कमाउन समर्थ भैरहेका छन्। यसले नेपालमा बैंकहरू बीच अझै प्रतिस्पर्धाको कमी रहेको देखाउँदछ। तर हालका वर्षहरूमा नेपाल राष्ट्र बैंकले आफ्नो नियमन पद्धति मार्फत बैंक खोल्ने प्रक्रियालाई कठिन पारेको छ। त्यसैअनुरूप नयाँ बैंक वा वित्तीय संस्था खोल्न निरुत्साहित गर्ने खालको बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी अध्यादेश आएको छ। बैकिङ्ग व्यवसायमा मूल्य नियन्त्रणको

ट्रेजरी बिलको बट्टा दर इतिहासकै न्यून विन्दुमा

अस्थिर राजनैतिक वातावरणको कारण बैकिङ्ग क्षेत्रको ठुलो पूँजी निष्क्रिय रहेपछि त्यसको सीधा प्रभाव ट्रेजरी बिलमा देखिएको छ। भरपर्दो क्षेत्रको अभावले वाणिज्य बैंकहरू हाल ट्रेजरी बिलमा बढी लगानी गर्न थालेका छन्। उच्च प्रतिस्पर्धाको कारण ट्रेजरी बिलमा दिने ब्याजदर इतिहासकै न्यून विन्दु ०.३१ प्रतिशत मा झरेको छ। यसपटक ८० करोड रुपैयाको ट्रेजरी बिल निष्काशन गरिएकोमा ३ अर्ब ८ करोडको लागि आवेदन परेको थियो। मुलुकको सुरक्षा स्थिति विग्रदै गएकाले ट्रेजरीमा लगानी गर्ने प्रचलन अझ बढ्ने र यसले ब्याजदरमा थप गिरावट आउन सक्ने पनि सम्बद्ध अधिकारीहरूले अनुमान

गरेका छन्।। अधिक तरलता व्यवस्थापन गर्न लाग्ने लागत कम गर्न नसकिने भएपछि वाणिज्य बैंकहरूले निक्षेप निरुत्साहित गर्न ब्याज दर घटाइरहेका छन्। नयाँ मौद्रिक नीतिमा वाणिज्य बैंकहरूको लागि अनिवार्य नगद मौज्जात ६ प्रतिशत बाट ५ प्रतिशत कायम गरिएको थियो। यो नीतिका कारण, वित्तीय क्षेत्रमा थप २ अर्ब रुपैया प्रवाह भएको थियो। केन्द्रिय बैंकले अख्तियार गरेको उक्त नीतिले निक्षेपकर्ता भने थप मारमा पर्ने अवस्था सिर्जना भएको छ। अहिले नै निक्षेपको वास्तविक ब्याजदर ऋणात्मक छ। (कान्तिपुर: असोज ६, २०६१, बुधवार)

पद्धतिलाई भने पहिल्यै हटाई सकिएको छ अर्थात् व्याजदर निर्धारणको स्वतन्त्रता बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई पहिल्यै दिइसकेको छ। तर यसबाट निक्षेपकर्ताहरूलाई लाभ पुग्न नसकेको र निक्षेपको वास्तविक व्याजदर ऋणात्मक रहेको गुनासो छ। देशमा देखिएको राजनैतिक अस्थिरताको प्रभाव पनि सजिलै निक्षेपकर्ताहरूमा सारेर आफ्नो अत्याधिक नाफाको स्थिति कायम राख्न पनि बैंकहरू सफल भइरहेका छन्। यसले गर्दा पनि बैकिङ्ग प्रतिस्पर्धा बढाउनु पर्ने नै देखिन्छ।

यो ऐनले नेपाल राष्ट्र बैंकलाई वित्तीय क्षेत्रमा स्वच्छ प्रतिस्पर्धा कायम गर्ने एउटा शक्तिशाली नियमनकारी निकाय बनाएको छ तर नियमन व्यवस्था अझै फराकिलो तथा प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन सकेको देखिदैन। हाल बैंकहरूले आपसी मिलोमतोबाट ट्रेजरी बिल खरीदमा समेत मिलेर दर कोट गर्ने, साना र ठूला ग्राहकका बीचमा बेग्ला बेग्लै व्याजदर एवं व्यवहार गर्ने जस्ता कार्यहरू गरिरहेका छन्। तर नियमनकर्ताको रूपमा रहेको नेपाल राष्ट्र बैंकले स्वच्छ प्रतिस्पर्धामा आघात पुग्ने यस्ता गैर प्रतिस्पर्धी कार्यहरूलाई रोक्न र यस्ता कार्य गर्ने संस्थाहरूलाई कारवाही गर्न सकेको छैन।

नेपालमा नियमनकारी निकायमा बीमा समितिको प्रभावकारी एवं चुनौतिपूर्ण भूमिका रहेको पाइन्छ। यस क्षेत्रमा निजी क्षेत्र तथा विदेशी लगानीको प्रवेशलाई सहज बनाएको र बजार प्रवेशमा कुनै प्रतिबन्ध नभएको कारण हाल यस क्षेत्रमा राष्ट्रियलगायत अन्तर्राष्ट्रिय कम्पनीहरूले समेत प्रवेश गरिसकेका छन् र यो व्यवसायको दायरा विस्तारै फराकिलो हुँदै गइरहेको छ। यसतर्फ नियमनकारी निकायको हैसियतले बीमा समितिले बेलैमा सचेत भएर कार्य गर्नु पर्ने हुन्छ।

बीमा नियमावलीले मूल्यमा प्रतिस्पर्धा गराउनुको सट्टा एकरूपता कायम गर्ने उद्देश्य राखेको छ। ग्राहकको सिकायत निरूपण गर्ने कानूनी अधिकार पनि बीमा समितिले पाएको छ तापनि यी कानूनी प्रावधानहरूलाई प्रभावकारी रूपमा पालना गराउन सकिएको देखिन्न। बीमा कम्पनीहरूको संख्या बढे पनि बीमा रकमको भुक्तानी सहज रूपले प्राप्त नहुने गुनासोहरू प्रशस्त सुनिन्छ। कानून अनुसार अग्रिम बीमाशुल्क भुक्तानी नगरी बीमा पोलिसी निष्काशन गर्न पाइँदैन र उधारो बीमाको दावी भुक्तानी गर्न मिल्दैन। तर पहुँचवालाहरूले नियम कानूनको परिधि तोडेर भुक्तानी लिइरहेको छन् (श्रेष्ठ, २०६१)। स्वच्छ प्रतिस्पर्धालाई बढावा दिने र गैर प्रतिस्पर्धी कार्यहरूलाई रोक्न नसकेको खण्डमा यो क्षेत्रमा पनि बैकिङ्ग क्षेत्रमा जस्तै प्रतिस्पर्धा विपरीत कार्यहरू नहोला भन्न सकिँदैन।

नेपालको धितोपत्र बजारमा विदेशी धितोपत्र व्यवसायी संगठित संस्थाले पनि धितोपत्र कारोबार गर्न सक्छ। तर दलालको रूपमा व्यवसाय गर्न भने नेपाली नागरिकसँग संयुक्त लगानी गर्नु आवश्यक छ र विदेशी संयुक्त लगानीकर्ताले ४० प्रतिशत शेयर मात्र धारण गर्न पाउने व्यवस्था ऐनले गरेको छ। धितोपत्र आयोगहरूको अन्तर्राष्ट्रिय संगठनका अनुसार पूर्ण सूचना र लेखाको मान्यता अनुसार स्पष्ट गरिएका कुराहरूलाई प्रयोग

गरी लगानीकर्ताहरूलाई अनुचित व्यवहारबाट सुरक्षित गर्नु, पारदर्शिक कृशल बजारको माध्यमबाट लगानीकर्ताहरूलाई बजार सुविधा सुनिश्चित गर्नु र पद्धतीजन्य जोखिमहरू घटाउनु धितोपत्र बजार नियमनका तीन प्राथमिक उद्देश्य हुन् (International Organisation of Securities Commission, 1998)। नेपालमा पनि धितोपत्र बोर्डले नियमनको क्रममा मूलरूपमा भित्री सूचनाको आधारमा हुने कारोवारलाई निरुत्साहित गर्न र कारोवारहरूलाई पारदर्शी बनाउनमा जोड दिइएको छ।

विद्युत उत्पादन, प्रसारण र वितरणमा विगतमा नेपाल विद्युत प्राधिकरणको एकाधिकार थियो तर विद्युत ऐन, २०४५ ले यसलाई स्वदेशी तथा विदेशी लगानीकर्ताहरूको निमित्त समेत खुल्ला गरेको छ। तथापि प्रसारण भने नेपाल विद्युत प्राधिकरणको राष्ट्रिय ग्रीडबाटै हुने गरेकोले विद्युत वितरणमा अद्यपि नेपाल विद्युत प्राधिकरणकै एकाधिकार छ।

चुनौतीहरू

नेपाल विश्व व्यापार संगठनको सदस्य भैसकेको परिप्रेक्ष्यमा यसले नेपाललाई विश्व अर्थव्यवस्थासँग अझै एकीकृत गरेको छ र देशको वित्तीय बजारमा विदेशी सेवा प्रदायकहरूको प्रवेशलाई पूर्ण रूपमा खोलेको छ भने अन्य क्षेत्रहरूमा समेत विदेशी लगानीको सम्भावना बढाएको छ। विदेशी व्यवसायीक संस्थाहरूको उपस्थिति रहेको बजारमा नियमन व्यवस्थालाई विश्व स्तरीय बनाउन अन्तर्राष्ट्रिय नियमन संस्थाहरूको निर्देशिकाहरूलाई समेत ध्यान दिई त्यसैअनुरूप नियमन तर्जुमा गर्नु पर्ने हुन्छ जुन एउटा चुनौतीपूर्ण कार्य हो। प्रभावकारी नियमनको निमित्त स्पष्ट जवाफदेही हुने व्यवस्था भएको स्वायत्त नियमनकर्ताको आवश्यकता हुन्छ। स्वायत्तता र स्वेच्छाकारीको बीचमा सन्तुलन स्थापित गर्नु पनि नियमन व्यवस्थाको एउटा चुनौती हो। नेपालको क्षेत्रगत नियमनकर्ताहरूसम्बन्धी ऐनहरूमा यस्ता नियमनकर्ताहरू कसप्रति जवाफदेही हुने भन्ने कुरा स्पष्टसँग किटान गरिएको देखिँदैन।

नेपालको क्षेत्रगत नियमनसम्बन्धी कतिपय ऐनहरूमा प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धनसम्बन्धी नियमनकर्ताको भूमिका पनि स्पष्ट गरिएको छैन। यससम्बन्धी प्रायःजसो ऐनहरूमा व्यवस्थित नियमनकर्ताको काम, कर्तव्य र अधिकारको दफामा मूल रूपमा नीति निर्माणमा सरकारलाई सरसल्लाह दिने परामर्शदाताको भूमिका, इजाजतपत्र दिने, नविकरण गर्ने जस्ता प्रशासनिक भूमिका र विवाद निरूपण गर्ने वा मध्यस्थता गर्ने भूमिकालाई उजागर गरिएको पाइन्छ। यस्तो कानूनी व्यवस्थाले गर्दा पनि नियमनकर्ताहरू प्रतिस्पर्धामुखी हुन सकिरहेको छैन। नियमनको जिम्मेवारी पाएको निकायका पदाधिकारीहरू संस्थागत रूपले आफ्नो मातहतका संघ-संस्था प्रति संवेदनशील बनिदिने प्रवृत्तिले यदाकदा सेवाग्राही उपर न्याय दिन वा निजहरूको हितमा कदम उठाउन नसकेको प्रति हुन्छ। व्यवसायिक अनुभव र जोखिम लिन हिचकिचाउने प्रवृत्तिले सार्वजनिक हितको द्योतकको रूपमा रहेको स्वच्छ प्रतिस्पर्धा ओभरलमा पर्न जाने अवस्था विद्यमान छ।

शांश तथा शुभावहरू

सन् १९८० को दशकदेखि विश्वका धेरैजसो मुलुकहरूमा जस्तै नेपालमा पनि आर्थिक उदारीकरणको प्रक्रिया अघि बढिरहेको छ। यस क्रममा आर्थिक क्रियाकलापहरू बढीभन्दा बढी बजारमा आधारित बनाउँदै लगेको छ। जसअनुसार सरकारको संलग्नता रहेको आर्थिक कारोबारहरूलाई क्रमशः निजी क्षेत्रमा हस्तान्तरण गर्ने तथा विदेशी लगानीलाई प्रोत्साहित गर्ने गराउने नीतिहरू कार्यान्वयन भैरहेको छन्। नेपालले विश्व व्यापार संगठनको सदस्यता पनि लिइसकेको छ। समष्टीमा भन्नु पर्दा नेपाली अर्थतन्त्रलाई खुल्ला, उदार र बजारमुखी बनाउने तर्फ सबै सरकारहरूले सकारात्मक सोच राखी कार्य गरिरहेको देखिन्छ। बजार अर्थतन्त्र पनि विकृतिरहित हुँदैन। उदारताको नाममा सरोकारवालाहरूको हित विपरित प्रतिस्पर्धा विरोधी कार्यहरू हुने सम्भावना बढ्दछ जसलाई रोकथाम गर्न प्रतिस्पर्धा कानून र नियमन निकायहरूको आवश्यकता पर्दछ। यसै अनुरूप, नेपालमा पनि विभिन्न क्षेत्रगत नियमन निकायहरूको व्यवस्था गरिएको छ भने प्रतिस्पर्धा कानून पनि ल्याउने तयारी भइरहेको छ।

विद्यमान क्षेत्रगत नियमनकर्ताहरूको हैसियत, क्षमता र क्रियाकलाप समान छैनन् र कानूनी रूपमा यी सबै स्वायत्त निकायको रूपमा छन्। तथापि, यी निकायहरूको संचालकमा सरकारी क्षेत्रको बाहुल्यता र बजेटमा निर्भर रहनु पर्ने कारणले नाममात्रको स्वायत्तता रहेको छ। गठबन्धन, प्राप्ति, विलय आदि प्रक्रियाबाट हुने प्रतिस्पर्धा विरोधी कार्य तर्फ यिनीहरूको दृष्टि पुग्न सकेको छैन। नियमनकर्ताहरूको भूमिका प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धन गर्नेभन्दा मूलरूपमा प्रशासनिक देखिएको छ। सबल र सक्षम नियमन व्यवस्थाको माध्यमबाट मुलुकमा स्वच्छ प्रतिस्पर्धाको प्रवर्द्धन गर्न निम्न सुभावहरू प्रस्तुत गरिएको छ।

१. विश्व व्यापार संगठनको सदस्य भइसकेको परिप्रेक्ष्यमा मुलुकमा विदेशी व्यवसायिक संस्थाहरूको उपस्थितिको सम्भावनालाई दृष्टिगत गरी त्यस्ता संस्थाहरूको समेत नियमन गर्न सक्ने गरी नियमनकर्ताहरूको स्तर र क्षमताको अभिवृद्धि गरिनु पर्दछ।
२. नियमन व्यवस्थालाई विश्वस्तरीय बनाउन Bank for International Settlement (BASAL), International Organisation of Securities Commission (IOSC), International Organisation of Civil Aviation (IOCA) जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय नियमन संस्थाहरूको निर्देशिकाहरूको अध्ययन गरी सोहीनुरूप नियमन तर्जुमा गर्ने।
३. नियमन कार्यमा संलग्न जनशक्तिलाई पनि अन्तर्राष्ट्रिय नियमन निर्देशिका, व्यवस्था र संस्थाहरूका बारेमा ज्ञान दिने, विज्ञ बनाउने काम पनि हुनु पर्दछ।
४. नियमन निकायहरूलाई स्वतन्त्र रूपमा काम गर्न दिने तर उनीहरूको काम पारदर्शी बनाइनुको साथै उनीहरूको जवाफदेहीताको सम्बन्धमा स्पष्ट कानूनी व्यवस्था हुनु पर्दछ।
५. नियमनकर्ताहरूको प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धन भूमिकालाई नीति र कानूनले स्पष्ट पार्नु पनि आवश्यक छ।
६. नेपालमा प्रतिस्पर्धा कानून बनिरहेको परिप्रेक्ष्यमा नियमन निकायहरूको कार्यमा दोहरोपना र आपसी द्वन्दको समस्या आउन नदिन कार्य क्षेत्रहरूको स्पष्ट रेखाङ्कन हुनु पर्दछ।
७. नियमन निकायहरूलाई आर्थिक रूपले पनि सक्षम बनाइनु पर्दछ। तर नियमनकर्ताले नै व्यवसाय पनि संचालन गर्ने व्यवस्था भने हटाउनु पर्दछ।
८. सेवा प्रदायकहरूलाई नियमन निकायका संचालक समितिमा प्रतिनिधित्व गराउनु उपयुक्त हुँदैन। यसले आपसी स्वार्थको टकराव हुने समस्या आउन सक्छ। ■

शब्दार्थ सामग्री

- अधिकारी, रत्नाकर (२०६१), "प्रतिस्पर्धा कानून कस्तो हुनुपर्छ", स्वच्छ प्रतिस्पर्धा वर्ष १ अंक १, सावती: काठमाण्डौ
- International Organisation of Securities Commission (1998), *Report of Technical Committee on Objectives and Principles of Securities Regulation*
- कानून किताब व्यवस्था समिति: दूर संचार ऐन, २०५६; धितोपत्र कारोबार ऐन, २०४०; नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरण ऐन, २०५३
- के. सी. र अधिकारी (२०५८) श्री ५ को सरकारका विभिन्न नीतिहरू, पैरवी प्रकाशन
- The World Bank (1998), *Attracting Foreign Direct Investment to Nepal's Infrastructure*, Washington D. C.
- नेपाल राष्ट्र बैंक: नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८
- नेपाल राष्ट्र बैंक: बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी अध्यादेश (२०६० र २०६१)
- पैरवी प्रकाशन, नियममाला, २०५८
- बीमा समिति, वार्षिक प्रतिवेदन (विभिन्न वर्षहरूको)
- Bhattacharya and Patel (2003), *Market, Regulatory Institutions, Competitiveness and Reforms*, Infrastructure Development Finance Company Ltd., Mumbai
- भण्डारी, डिल्लीराज (२०५८), बैकिङ र विमाको सिद्धान्त तथा व्यवहार, एशिया पब्लिकेशन
- Rajkarnikar, Pushparaj and Ratnakar Adhikari (2000), *Liberalisation and Regulatory Reforms in South Asia*, Briefing Paper, No. 2, SAWTEE
- Various issues of Trade and Development Monitor, A Quarterly Newsletter of SAWTEE
- Civil Aviation Authority of Nepal, Civil Aviation Report (Various years)
- श्रेष्ठ, सुदिप (२०६१), "वित्तीय क्षेत्रमा प्रतिस्पर्धा", जानकारी पत्र, अंक ३, सावती

सावतीको स्थापना १९९४ मा दक्षिण एशियाका गैर-सरकारी संस्थाहरूको संयुक्त प्रयासबाट भएको हो। सावती उदारीकरण, विश्वव्यापीकरण र विश्व व्यापार संगठन (डब्ल्यूटीओ) सँग सम्बन्धित विषयवस्तुहरूमा सम्बन्धित सरोकारवालाको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यले खडा भएको क्षेत्रीय सञ्जाल हो। दक्षिण एशियाली राष्ट्रका ११ वटा संस्थाहरू सदस्य रहेको सावतीले प्रतिस्पर्धा नीति तथा कानूनका विषयमा समेत वकालत गर्दै आएको छ।

यो जानकारीपत्र साउथ एशिया वाच अन ट्रेड, इकोनोमिक्स एण्ड इन्भायरोन्मेन्ट (सावती)द्वारा प्रतिस्पर्धा शिक्षण तथा जागरण कार्यक्रमअन्तर्गत बेलायती अन्तर्राष्ट्रिय विकास विभाग (डिएफआइडी) को सहयोगमा प्रकाशित गरिएको हो। जानकारीपत्र तयार गर्नुहुने डा. पुष्पराज राजकर्णिकार तथा टिप्पणी सहित सुभाव दिनुहुने श्री दिपेन्द्र क्षेत्रीलाई संस्थाका तर्फबाट हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गरिन्छ। मुद्रक: मोडर्न प्रिन्टिङ प्रेस, काठमाडौं।